

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Grudziądz, dnia 01.07.2020 r.

Nr 25 (639)

1186. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w. (Cz. 10)

Motto:

*„Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz
[Das Schloßgebiet umfasste die Stadt Graudenz]”*

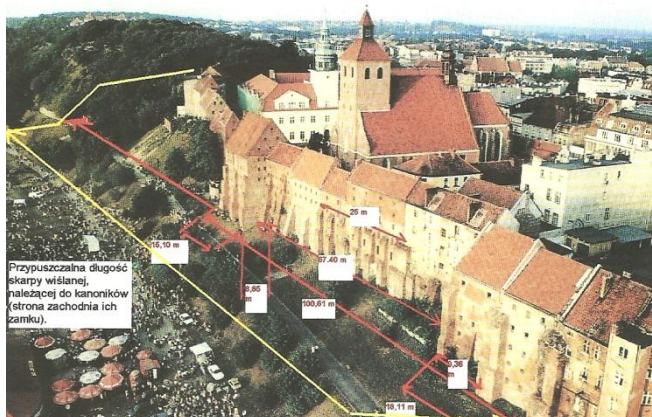
Xaver Froelich, 1868 r.

VI. Grudziądz w obrębie murów miejskich, jako zespół zamkowy – autorska hipoteza badawcza. Siedziba kanonika chełmińskiego w Grudziądzu w XVII w. i jej cechy przynależne zamkom. Ciąg dalszy.

Do rezydencji kanoników należały też stajnie, obecnie piwnice kamienicy przy ul. Kościelnej 10, kościół św. Mikołaja oraz część spichrzy nadwiślańskich. Dotyczy to monumentalnego spichrza o długości 100 m, obecnie posiadającego podzielonego na kilka spichrzy. W pracy *Grudziądz w XIII-XVIII w.* nazwałem je „Bramą Gnojną”¹. Pogląd obecnie zarzuconego przez jego autora. Właściwa Brama Gnojna była zapewne na terenie działki zajmowanej przez spichrz 35.

¹ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, s. 195-205. Obecnie, po wieloletnich dyskusjach, w tym na forum internetowym z p. J. Franczakiem z Grudziądza pogląd, że była to brama został zarzucony. J. Franczak (zob. *Twierdza Grudziądz*, s. 43, ryc. 29 oraz s. 50, ryc. 41) Bramę Gnojną zaznaczył w tym samym miejscu, zob. M. Szajerka, *Wpływ badań nad kościołem p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu [...]*. RG, T. 16: 2005, s. 305 i plan 4, s. 306). Książka *Twierdza Grudziądz* została wydrukowana 5 lat po publikacji mojego artykułu w *Roczniku Grudziądzkim*.

Na zdjęciu spichrzy, wykonanego b. wiceprezydenta M. Sikorę, (ryc. 58), w współpracy z wówczas urzędującym prezydentem A. Wiśniewskim² można uchwycić wygląd domniemanego zamku kanoników chelmińskich w Grudziądzu. Na zdjęcie nałożono wymiary tzw. Bramy Gnojnej, która właściwie była zapewne stajnią, bardziej tym drugim dla kilkudziesięciu koni³. Długość „Bramy Gnojnej” pokrywa się z południową pierzeją Rynku, czyli obszarem zajmowanym przez szkołę kolegiacką.

Ryc. 58. Widok na spichrzą zrobiony z balonu. Fot. M. Sikora.

Dopiero z lotu ptaka widać, że spichrze przed kościołem św. Mikołaja to faktycznie jeden obiekt architektoniczny, który posiadał na skrzydłach dwie baszty o wymiarach około 15 X 15 m. W środku na odcinku 26 m, między przyporami jest 6 furt, (ryc. 59-61).

Ryc. 59. Spichrze kościelne. Widok w kierunku północnym. Zapewne pierwotnie stajnia lub obora między dwoma spichrzami, będącymi jednocześnie basztami. Ponad przyporami nadbudowy z XIX-XX w. Fot. M. Szajerka.

² Jest to widokówka z kampanii wyborczej. Za wyrażenie zgody wykorzystania jej do pracy naukowej p A. Wiśniewskiemu dziękuję.

³ M. Szajerka, *Stajnie średniowieczne w Grudziądzu*, BKMDG, R. XII: 2014, nr 4 (379) z dn. 29.01.2014, ss. 4. Można przyjąć, że była to stajnia dla ok. 50 krzyżackich koni pocztowych, o których jest informacja źródłowa z XIV w. Koń jest zwierzęciem, które śpi stojąc. Przyjmując, że stanowisko dla konia ma ok. 2 m, to w obiekcie o długości ok. 100 m mogło się zmieścić ok. 50 koni. W części środkowej wolna przestrzeń to ok. 5 m., czyli na długość stanowiska plus ganek.

Ryc. 60. Ślady furt. Wszystkie łuki są jednakowo przesunięte w lewo do przypór. Między przyporami jest 6 łuków, zapewne portali drzwi. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 61. Przykład zapewne łuku portalu jednej z furt. Fot. M. Szajerka.

Rys. 62. Spichrze krzyżackie, sprzed 1345 r. Fot. M. Szajerka.

Spichrze kościelne od krzyżackich, (ryc. 62-63) rozdzielala zapewne Brama Gnojna. Lokalizacja Bramy Gnojnej pokrywa się z różnicami architektonicznymi między spichrzami w częściach południowej i północnej. Można też przyjąć, że obiekty przy obecnej Spichrzowej 37-47 należały do Krzyżaków i pełniły funkcję stajni dla koni pocztowych. Udokumentowane źródłowo stajnie kościelne były przy obecnej ulicy Kościelnej 10.

Ryc. 63. Spichrze nadwiślańskie. Strzałką zaznaczono lokalizację Bramy Gnojnej. Obecnie jest to plomba budowlana z 1 poł. XX w. Fot. M. Szajerka.

Dla datacji spichrzy nadwiślańskich bardzo ważne są badania archeologiczne na zamku wysokim, którego budowę ukończono w świetle źródeł pisanych w 1299. Na zamku wysokim zastosowano wiązanie krzyżowe, polegające na przemienności warstw główek i wozówek, (ryc. 67). W XX w. wiązanie to „dyskryminowało” spichrze nadwiślańskie, jako zachowane ze średniowiecza, ponieważ w ubiegłym stuleciu uważano, że to wiązanie cegieł pochodzi z XVI-XVII w. W XX w. trzymano się zasady, że wążek wedyjski stosowano w XIII w., wążek gotycki od XIV w. a krzyżowy od XVI-XVII w. Na zamku wysokim dla wieku XIII te trzy wążki występują równocześnie, (ryc. 64-68).

Ryc. 64. Rynsztok w części północnej zamku wysokiego. Przykład zastosowania wątku wedyjskiego. Stan w 2009 r. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 65. Pinnica w części północnej zamku wysokiego. Przykład zastosowania wątku gotyckiego.

Ryc. 66. Zamek wysoki, skrzydło południowe ukończone przed 1299 r. Przykład zastosowania wiązania krzyżowego. Stan w 2009 r. Fot. M. Szajerka.

Rys. 67. Wiązanie krzyżowe w murze wschodnim skrzydła południowego. Kadr ze zdjęcia: Zamek wysoki, skrzydło południowe ukończone przed 1299 r. Przykład zastosowania wiązania krzyżowego. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 68. Spichrz nad Wisłą. Fot. M. Szajerka. Przykład występowania wiązania krzyżowego pod wiązaniem gotyckim. Teoretycznie warstwy niższe powinny być starsze. Ten fragment ściany jest przypuszczalnie unikatowym w Grudziądzu wzorem zdobienia muru gotyckiego zendrówkami. W przypadku kościoła św. Mikołaja z zendrówek utworzono romby.

Na temat wiązań cegieł w Grudziądzu napisałem artykuł w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza w 2014 r.⁴

⁴ Zob. M. Szajerka, *Wiązania cegieł grudziądzkich zabytkach architektury średniowiecznej*, BKMDG, Rok XII: 2014, nr 25 (400), z d. 24.09.2014, ss. 12.

Od strony wschodniej pod kątem badań zamku kanoników chełmińskich zasługuje kamienica przy ul. Kościelnej 10, gdzie jeszcze w 1772 r. znajdowały się stajnie. W piwnicy tej kamienicy można zaobserwować rozbudowę obiektu od średniowiecza do czasów nam współczesnych⁵, (ryc. 69-72).

Obecny natomiast rynek w środku miasta zajmowała szkoła kolegiacka. Dopiero w 1584 r. ten plac został zapewne przejęty przez miasto i można było tam urządzić ratusz. Jeszcze na planie katastralnym z przełomu XVII/XVIII w. przy rynku oznaczono posesje, jako dzierżawy od klasztoru (cenobium)⁶.

Ryc. 69. Obecne piwnice przy ul. Kościelnej 10, dawniej teren stajni. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 70. Obecne piwnice przy ul. Kościelnej 10, dawniej teren stajni. Przykład wiązania wozówkowego cegieł, występującego również w średniowieczu. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 71. Obecne piwnice przy ul. Kościelnej 10, dawniej teren stajni. Fot. M. Szajerka.

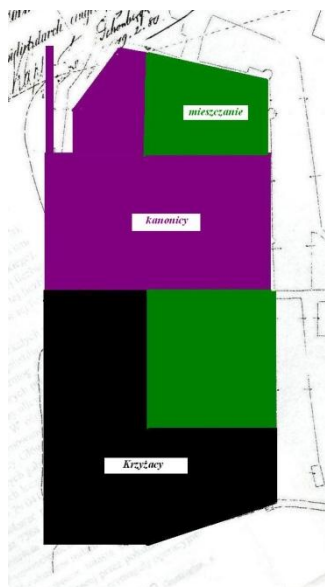
Ryc. 72. Obecne piwnice przy ul. Kościelnej 10, dawniej teren stajni. Fot. M. Szajerka.

Rekonstrukcję struktury własności na terenie miasta spichrzowego ok. 1330 r. pokazałem na bazie planu z 1881⁷, (ryc.73)

⁵ Szerzej obiekt został opisany w pracy M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, s. 303-306.

⁶ M. Szajerka, *Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce*. Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, T. 5: 2003, s. 63-93.

⁷ Plan opublikował W. Sieradzan. Zob. W. Sieradzan, *Atlas Historyczny miasta Grudziądza. Perspektywy publikacji*, RG, T. 12: 1996. Wklejka: Mapa katastralna Grudziądza z r. 1881/1882 w skali 1:2500.

Ryc. 73. Przybliżona struktura własności na terenie Grudziądza w około 1330 r., naniesiona na plan katastralny z 1881 r. Opr. M. Szajerka.

Zapewne kanonicy chełmińscy mieli w posiadaniu środkowe kwartały miasta spichrzowego, na których był kościół św. Mikołaja z rezydencją kanoników, kompleks szkoły kolegiackiej na obecnym Rynku oraz liczne budynki gospodarcze. Na załączonym planie, filetowym prostokątem zaznaczono przybliżony obszar własności kanoników. Na tym planie nie zaznaczono części zachodniej przedzamcza południowego z kościołem, też zapewne należącego do Kościoła. Ten plan z 1881 r. odzwierciedla zapewne jeszcze stan fortyfikacji ze średniowiecza i czasów nowożytnych (ryc. 74). Pokazuje, że spichrze nadwiślańskie w części południowej, rozgraniczone Bramą Gnojną od spichrzy kościelnych, także posiadały na skrzydłach baszty. Ta linia spichrzy od strony Wisły uległa zatarciu w następstwie przebudów w 2 poł. XIX w. i w XX w. Tylko spichrze „kościelne” zachowały ten charakterystyczny element baszt-spichrzy na skrzydłach.

Ryc. 74. Plan miasta z 1881 r. Za: W. Sieradzanem⁸

Rys. 75. Pivnica kamienicy przy ul. Wieżowej 2. Ściana z XIII w. z dwiema wnękami oświetlonymi. Fot. M. Szajerka.

⁸ Tamże. Mapa katastralna Grudziądza z r. 1881/1882 w skali 1:2500.

W strefie, zaznaczonej na planie, jako należącej do kanoników na uwagę zasługują, oprócz wymienionych wcześniej obiektów też piwnice kamienicy przy ul. Wieżowej 2, w średniowieczu będące parterem. Pochodzą one z XIII w., (rys. 75).

W świetle tej rekonstrukcji wyłonił się drugi zamek Zakonu w południowej części miasta. Trudno precyzyjnie określić jego obszar Przypuszczalnie dlatego po stronie wschodniej były w średniowieczu dwie bramy: Brama Boczna i Brama św. Chrystiana (obecnie teren posesji przy ul. Mickiewicza 5). W latach ok. 1346-1415 tereny zamku krzyżackiego w obrębie murów, określanych w literaturze przedmiotu, jako miejskie, zostały przekazane mieszczanom w różnej formie, (dzierżawa lub sprzedaż). Każdy z podmiotów (Krzyżacy a po nich mieszczanie oraz kanonicy), posiadał własne bramy. Dlatego zapewne obecnie lokalizacja niektórych z nich, rozpatrywana wyłącznie pod kątem fortyfikacji miejskich budzi zdziwienie badaczy.

Dla badań nad zamkiem wysokim ważna może być też kamienica przy ul. Kościelnej 31, (ryc. 76-79). Zapewne do poszerzenia własności miejskiej lub dzierżawy, dokonanej przez Zakon na rzecz mieszczan w l. 1320-1328, ta posesja wchodziła w skład przedzamcza. Był tu do 2017 r. mur z blendami, który mógł być murem kurtynowym przedzamcza.

Ryc. 76. Piwnica kamienicy przy ul. Kościelnej 31. W średniowieczu zapewne był to teren przedzamcza. Stan z l. ok. 2000- 2009 r. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 77. Piwnica kamienicy przy ul. Kościelnej 31. Wiązanie wozówkowe. Identyczne wiązanie występuje m.in. w ścianach kościoła Św. Ducha. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 78. Piwnica kamienicy przy ul. Kościelnej 31. Wnęka oświetleniowa. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 79. Ul. Kościelna 10. Zapewne relikw muru kurtynowego przedzamcza. Podobnie były zbudowane mury Bramy Knwidzyńskiej(Łasińskiej), odkryte w 2010 r. podczas prac ziemnych na ul. Starej. Obiekt już nie istnieje. Został rozebrany po 2010 r. Fot. M. Szajerka.

W piwnicy kamienicy przy ul. Kościelnej 31 zachowały się zapewne relikw szybu do wciągania beczek, (ryc.80).

Ryc. 80. Ul. Kościelna 10. Przymyślnie relikw szybu do wciągania i opuszczania beczek. Podobne rozwiązanie można spotkać w kamienicach w Norymberdze. Fot. M. Szajerka.

Podobne szyby występują w kamienicach w Norymberdze, (ryc. 81-82).

Z dawnych pomieszczeń rezydencji kanoników chełmińskich, czyli faktycznie ich zamku, wiele ze stylu średniowiecznego, zachowały wnętrza oficyny obecnego ratusza. Obecnie są to pomieszczenia biurowe (ryc. 83-85). Kilka lat temu, w trakcie remontu pomieszczeń po zlikwidowanej restauracji Ratuszowej, na ścianie zachodniej, poniżej obecnej ulicy Zamkowej odsłonięto portal średniowiecznych drzwi.

Ryc. 83. Wnętrze restauracji w oficynie ratusza. Stan z l. ok. 2000-2009. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 84. Wnętrze d. restauracji w oficynie ratusza. Stan z l. ok. 2000-2009 przed odkryciem na widocznej ścianie portalu. Fot. M. Szajerka.

Ryc. 85. Ściana zachodnia oficynie Ratusza. Portal ze średniowiecza. Stan w 2016 r. Fot. M. Szajerka

Wiele średniowiecznych siedzib przebudowywano na barokowe pałace. Podobnie było i w przypadku rezydencji kanoników, przebudowanej dla potrzeb kolegium jezuickiego. To jednak nie przeszkadza, by pisać i mówić, że w Grudziądzu dobrym stanie zachował zamek kanoników chełmińskich, w skład którego wchodzi właściwa rezydencja, obecnie ratusz oraz obiekty gospodarcze, czyli spichrze i stajnie. W skład tego kompleksu wchodził też kościół św. Mikołaja, który nie peł-

nił w świetle zachowanych źródeł pisanych funkcji kościoła parafialnego. Te funkcje pełnił kościół św. Jerzego na Rybakach.

Dla tezy o istnieniu w Grudziądzu zamku kanoników w środku murów, uznawanych wyłącznie jako miejskie, najnowszym opublikowanym źródłem jest księga łąkowa, jej część 2. W księdze tej, w roku 1568 odnotowano istnienie w środku miasta zamku konwentu⁹.

⁹ J. Bonczkowski, M. Panter, *Księga łąkowa miasta Grudziądza z pierwszej połowy XVIII wieku. Część II*, RG, T. 18: 2009, s. 214. Na tej stronie opublikowano rejestr łąk z roku 1568. Z załączonego planu wynika, że kwartał obecnego rynku należał do zamku konwentu: *Diese Häuser lieg[e]n unter dem Schloss von Convent an bis zu Und id d[Em] ersten Reyhe.*

Notatki

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.